

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور استان تهران

دانشکده علوم انسانی

گروه تاریخ

عنوان پایان نامه:

مناصب و مقامات اداری ایران دوره ناصری و مظفری

(۱۲۶۴ هـ.ق تا ۱۳۲۴ هـ.ق)

استاد راهنما:

دکتر هوشنگ خسروییکی

استاد مشاور:

دکتر محمدرضا نصیری

دانشجو:

کبری قاسمی

اسفند ۱۳۹۰

چکیده

نهادها، سازمانها و ساختار اداری هر جامعه از جمله آثار حیات اجتماعی و تمدنی آن جامعه محسوب می‌شوند؛ لذا تغییر و تحول این ساختارها و سازمانها از موضوعات اساسی در بررسی سوابق تاریخی و فرهنگی هر جامعه است. در این میان ساختار اداری ایران اگرچه در دوره‌های تاریخی در ظاهر از ویژگی‌ها و کارکردهای مشابهی برخوردار بوده است، اما بررسی‌ها نشان می‌دهد سازمان‌های اداری در دوره‌های گوناگون و حکومت‌های مختلف تفاوت‌هایی داشته‌اند. نظام اداری دوره قاجاریه که بخشی از آن در این پژوهش مورد کنکاش قرار گرفته است نیز از ابتدا تا پایان شاهد تغییرات و دگرگونی‌های فراوان بوده است. تشکیلات حکومت قاجار بخصوص در زمان ناصرالدین شاه انسجام، سازمان‌دهی و توسعه فراوان یافت لذا این دوره از نظر تعدد تشکیلات و تغییرات حائز اهمیت زیادی است. بخشی از این تشکیلات معطوف به مناصب و مقامات اداری است. بر این اساس هدف بررسی حاضر شناسایی مقامات و مناصب اداری ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار در حوزه‌های دربار، دیوان و تشکیلات ایالات و ولایات و به منظور شناخت مهمترین ویژگی‌های ساختار اداری و عوامل موثر در تغییرات ساختار اداری ایران در این دوره است.

همچون گذشته، موروثی بودن برخی مناصب، انحصار برخی مناصب برای شاهزادگان قاجاری و نیز در میان خانواده‌های معتبر وابسته به دربار قاجار، گسترش پدیده چند مناصبی بودن رجال عهد قاجار، و همچنین تغییرات تقریباً مداوم در سطوح بالای تشکیلات اداری به خصوص در وزارتخانه‌ها، ایجاد مناصب جدید و یا حذف برخی مناصب به دنبال تشکیل وزارتخانه‌های جدید و تاثیر پذیری از تشکیلات اداری دول اروپایی، کاهش اعتبار و اختیار برخی مناصب از جمله ویژگی‌های ساختار اداری ایران در حوزه مناصب اداری این دوره است.

توسعه روابط خارجی، تاسیس سفارتخانه‌های متعدد در ایران و متعاقباً تاسیس سفارتخانه‌های ایران در کشورهای همسایه، حضور مستشاران نظامی دول اروپایی در ایران، مسافرت‌های متعدد شاه قاجار و رجال سیاسی ایران به فرنگ و اعزام دانشجویان ایرانی جهت کسب علوم و فنون جدید به اروپا و افزایش اطلاعات صاحب‌منصبان ایرانی از تشکیلات کشورهای اروپایی، از مهمترین عوامل تاثیرگذار بر ساختار اداری کشور در دوره ناصری و مظفیری در حوزه مناصب اداری بوده است.

کلیدواژه: تشکیلات اداری، قاجار، مناصب، مظفرالدین شاه، ناصرالدین شاه،

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
فصل اول: ادبیات تحقیق	۵
مساله پژوهش	۶
سوالات پژوهش	۶
سابقه و ضرورت انجام تحقیق	۷
فرضیه پژوهش	۸
شیوه گردآوری اطلاعات	۸
روش تجزیه و تحلیل داده‌ها	۸
قلمرو تحقیق (زمانی، مکانی، موضوعی)	۸
مشکلات تحقیق	۹
فصل دوم: بررسی و ارزیابی منابع	۱۰
بررسی و ارزیابی	۱۱
۱- تواریخ عمومی	۱۱
۲- تواریخ سلسله‌ای	۱۲
۳- سالنامه‌ها	۱۴
۴- تواریخ محلی	۱۷
۵- مکتوبات و اسناد	۱۸
۶- سفرنامه‌ها	۱۹
۷- کتاب‌ها و روزنامه‌های خاطرات	۲۱
۸- پژوهش‌ها و تحقیقات جدید	۲۴
۹- مقالات	۲۵
۱۰- لغت‌نامه‌ها	۲۵
فصل سوم: تشکیلات اداری ایران در دوران پادشاهی ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار	۲۶
۳-۳- تشکیلات اداری ایران در دوران پادشاهی ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار	۲۷
۳-۱- ساختار تشکیلات نظامی دوره ناصری و مظفری	۲۷
۳-۲- تشکیلات اداری و قضایی ایران در دوره ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه	۳۱
۳-۳- وضعیت دربار سلطنتی دوره ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار	۴۱
۳-۴- نظام ایالات	۴۳

علائم راهنما.....	۴۵
فصل چهارم: مناصب و مقامات اداری ایران در دوره ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار (۱۳۲۴ تا ۱۲۶۴ هـ.ق)	۴۶
الف	۴۷
ب	۶۱
پ	۶۳
ت	۶۷
ث	۷۰
ج	۷۱
چ	۷۴
ح	۷۶
خ	۸۱
د	۸۶
ر	۹۱
ز	۹۳
ژ	۹۵
س	۹۶
ش	۱۰۲
ص	۱۰۵
ط	۱۰۸
ع	۱۰۹
غ	۱۱۱
ف	۱۱۴
ق	۱۱۷
ک	۱۲۴
گ	۱۳۱
ل	۱۳۲
م	۱۳۴
ن	۱۵۱
و	۱۵۶

ی ۱۹۲

نتیجه‌گیری و پیشنهادات ۱۹۴

فهرست جداول

جدول شماره ۱: سالنامه‌ها.....	۱۶
جدول شماره ۲: وزارتخانه‌ها در سال ۱۲۹۰ هـ.ق.....	۳۴
جدول شماره ۳: وزارتخانه‌ها در سال ۱۲۹۱ هـ.ق.....	۳۴
جدول شماره ۴: وزارتخانه‌ها در سال ۱۲۹۲ هـ.ق.....	۳۵
جدول شماره ۵: وزارتخانه‌ها در سال ۱۲۹۴ هـ.ق.....	۳۵
جدول شماره ۶: وزارتخانه‌ها در سال ۱۲۹۵ هـ.ق.....	۳۶
جدول شماره ۷: وزارتخانه‌ها در سال ۱۲۹۶ هـ.ق.....	۳۶
جدول شماره ۸: وزارتخانه‌ها در سال ۱۲۹۷ هـ.ق.....	۳۷
جدول شماره ۹: وزارتخانه‌ها در سال ۱۲۹۸ هـ.ق.....	۳۷
جدول شماره ۱۰: وزارتخانه‌ها در سال ۱۲۹۹ هـ.ق.....	۳۸
جدول شماره ۱۱: وزارتخانه‌ها در سال ۱۳۰۰ هـ.ق.....	۳۸
جدول شماره ۱۲: وزارتخانه‌ها در سال ۱۳۰۱ هـ.ق.....	۳۹
جدول شماره ۱۳: وزارتخانه‌ها در سال ۱۳۰۳ هـ.ق.....	۳۹
جدول شماره ۱۴: وزارتخانه‌ها در سال ۱۳۰۴ هـ.ق.....	۴۰
جدول شماره ۱۵: تقسیمات جغرافیایی ایران در سال ۱۳۰۴ هـ.ق.....	۴۳
جدول شماره ۱۶: آجودان.....	۴۸
جدول شماره ۱۷: امیرتوپخانه.....	۵۴
جدول شماره ۱۸: ایلچی.....	۵۹
جدول شماره ۱۹: ایلخان.....	۶۰
جدول شماره ۲۰: بیگلر بیگی.....	۶۲
جدول شماره ۲۱: پیشنهادت خاصه.....	۶۴
جدول شماره ۲۲: پیشنهادت باشی.....	۶۵
جدول شماره ۲۳: تحویلدار.....	۶۷
جدول شماره ۲۴: حکام ایلات در سال ۱۳۰۷ هـ.ق.....	۷۷
جدول شماره ۲۵: حکام.....	۷۸

۷۹	جدول شماره ۲۶: حکیم باشی
۸۲	جدول شماره ۲۷: خزانهدار
۸۹	جدول شماره ۲۸: خلیفه
۸۵	جدول شماره ۲۹: خیام باشی
۸۸	جدول شماره ۳۰: داروغه دیوان خانه
۹۰	جدول شماره ۳۱: دیوان بیگی
۹۷	جدول شماره ۳۲: سرتیپ
۹۸	جدول شماره ۳۳: سردار
۹۹	جدول شماره ۳۴: سرهنگ
۱۰۴	جدول شماره ۳۵: شیخ الاسلام
۱۰۵	جدول شماره ۳۶: صاحب جمع
۱۰۷	جدول شماره ۳۷: صندوقدار
۱۰۹	جدول شماره ۳۸: عزب باشی
۱۱۵	جدول شماره ۳۹: فراشباشی
۱۱۷	جدول شماره ۴۰: قاپوچی باشی
۱۲۲	جدول شماره ۴۱: قوللر آقاسی باشی
۱۲۳	جدول شماره ۴۲: قهوهچی باشی
۱۲۵	جدول شماره ۴۳: کدخدا
۱۲۸	جدول شماره ۴۴: کشیکچی باشی
۱۲۹	جدول شماره ۴۵: کلانتر
۱۳۲	جدول شماره ۴۶: لشکر نویس
۱۳۳	جدول شماره ۴۷: لشکر نویس باشی
۱۳۳	جدول شماره ۴۸: لکه باشی
۱۳۴	جدول شماره ۴۹: مباشر
۱۳۶	جدول شماره ۵۰: محاسب
۱۳۷	جدول شماره ۵۱: محرر
۱۳۸	جدول شماره ۵۲: مدیر
۱۳۸	جدول شماره ۵۳: مستشار
۱۴۰	جدول شماره ۵۴: مستوفی
۱۴۱	جدول شماره ۵۵: مشرف

۱۴۳	جدول شماره ۵۶: معمارباشی
۱۴۷	جدول شماره ۵۷: منشی
۱۴۸	جدول شماره ۵۸: منشی باشی
۱۵۰	جدول شماره ۵۹: میرپنجه
۱۵۱	جدول شماره ۶۰: نایب
۱۵۲	جدول شماره ۶۱: ناظم
۱۵۵	جدول شماره ۶۲: نقاش باشی
۱۵۶	جدول شماره ۶۳: وزیر ابنیه
۱۶۳	جدول شماره ۶۴: وزیر امور خارجه
۱۶۷	جدول شماره ۶۵: وزیر بقایا
۱۶۸	جدول شماره ۶۶: وزیر پلیس
۱۷۰	جدول شماره ۶۷: وزیر تجارت و فلاحه
۱۷۱	جدول شماره ۶۸: وزیر جنگ
۱۷۳	جدول شماره ۶۹: وزیر داخله
۱۷۳	جدول شماره ۷۰: وزیر درب
۱۷۵	جدول شماره ۷۱: وزیر رسائل
۱۷۷	جدول شماره ۷۲: وزیر ایالت یا شاهزاده
۱۷۹	جدول شماره ۷۳: وزیر عدلیه
۱۸۲	جدول شماره ۷۴: وزیر قورخانه
۱۸۳	جدول شماره ۷۵: وزیر گمرک
۱۸۴	جدول شماره ۷۶: وزیر لشکر
۱۸۷	جدول شماره ۷۷: وزیر مالیه، وزیر خزانہ و وزیر دفتر
۱۹۰	جدول شماره ۷۸: وزیر نظام
۱۹۱	جدول شماره ۷۹: وکیل
۱۹۲	جدول شماره ۸۰: یاور

فهرست پیوست‌ها

- پیوست شماره یک
تشکیلات اداری ایران سال ۱۲۹۰ هـ.ق..... ۱۹۹
- پیوست شماره دو
تشکیلات اداری ایران سال ۱۲۹۱ هـ.ق..... ۲۰۵
- پیوست شماره سه
تشکیلات اداری ایران سال ۱۲۹۲ هـ.ق..... ۲۱۱
- پیوست شماره چهار
تشکیلات اداری ایران سال ۱۲۹۴ هـ.ق..... ۲۱۷
- پیوست شماره پنج
تشکیلات اداری ایران سال ۱۲۹۵ هـ.ق..... ۲۲۴
- پیوست شماره شش
تشکیلات اداری ایران سال ۱۲۹۶ هـ.ق..... ۲۳۱
- پیوست شماره هفت
تشکیلات اداری ایران سال ۱۲۹۷ هـ.ق..... ۲۴۱
- پیوست شماره هشت
تشکیلات اداری ایران سال ۱۲۹۸ هـ.ق..... ۲۴۷
- پیوست شماره نه
تشکیلات اداری ایران سال ۱۲۹۹ هـ.ق..... ۲۴۹
- پیوست شماره ده
تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۰ هـ.ق..... ۲۵۱
- پیوست شماره یازده
تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۱ هـ.ق..... ۲۵۳
- پیوست شماره دوازده
تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۲ هـ.ق..... ۲۵۴
- پیوست شماره سیزده
تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۳ هـ.ق..... ۲۵۵
- پیوست شماره چهارده
تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۴ هـ.ق..... ۲۵۷

پیوست شماره پانزده

۲۵۸.....تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۵ هـ.ق.

پیوست شماره شانزده

۲۶۰.....تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۶ هـ.ق.

پیوست شماره هفده

۲۶۱.....تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۷ هـ.ق.

پیوست شماره هجده

۲۶۲.....تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۸ هـ.ق.

پیوست شماره نوزده

۲۶۳.....تشکیلات اداری ایران سال ۱۳۰۹ هـ.ق.

پیشگفتار

بدون شک عصر قاجار از نظر بررسی مسائل اجتماعی و سیاسی یکی از مهمترین دوره‌های تاریخی ایران است. به دلیل دگرگونی‌ها و تغییرات سیاسی و اجتماعی که بر ایران سده ۱۳ و ۱۴ هـ ق گذشته است، ساختار اجتماعی ایران عصر قاجار دارای ویژگی‌های خاصی شده از جمله، تغییر در سازمان‌ها و نهادهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران که به دلیل ارتباط بیشتر با ممالک خارجی در این دوره رخ داده است. دوران مذکور دوران تحولات فکری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی و نیز عصر آشنایی با فرهنگ و تمدن اروپا بود.

یکی از عرصه‌های تغییر در دوره مزبور، دگرگونی در حوزه تشکیلات و ساختار و شیوه اداره مملکت در دوره قاجاریه است. هر چند منابع و اطلاعات در مورد تشکیلات اداری اوایل دوره قاجار بسیار اندک است، اما این مشکل در دوران ناصری و مظفری تقریباً برطرف شده است. این موضوع بویژه در دوره ناصری عمدتاً مرهون اطلاعات ارزشمندی است که کتب و سالنامه‌های محمد حسن خان اعتماد السلطنه - وزیر انطباعات و شخص مورد اعتماد شاه- در مورد سازمان اداری دوره مذکور در اختیار ما قرار می‌دهد.

پیشینه سازمان اداری قاجار را باید در تشکیلات اداری صفویه جستجو کرد، زیرا دیوانسالاران و کار بدستان اداری ایران دوره صفویه همراه با وظایفشان، با انتقال قدرت سیاسی از صفویه به افشاریه و سپس زندیه و بعد قاجاریه منتقل شدند.

در دوره مورد بحث به دلیل مسافرت‌های ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار و رجال سیاسی به اروپا و آشنایی با وضع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ممالک خارجی، سازمان دیوان سالاری ایران دچار تحولاتی هر چند ناقص و متزلزل شد، اگر چه این تاثیرپذیری جامعه ایران از تحولات دیوانی در جهان با مشکلاتی مهم مواجه شد؛ از جمله ناسازگاری فرهنگ و تمدن اصیل ایرانی اسلامی با ساختار نظام‌های جدید از یکسو و نیز ساختار استبدادی نظام سیاسی ایران از سوی دیگر که سبب تضعیف الگوهای بومی نظام دیوانی و شکل‌گیری یک نوع دیوان‌سالاری ناکارآمد گردید و نتیجه آن را می‌توان در تغییر و تحولات پی در پی نظام اداری ایران در دوران مذکور مشاهده نمود، اما به هر نحو این دگرگونی‌ها بعضاً منشأ آثار مثبت در ساختار سیاسی اجتماعی ایران عصر قاجار گردید که اوج آن را می‌توان در انقلاب مشروطه ایران ملاحظه کرد.

در بررسی نظام اداری ایران دوره ناصری و مظفری بویژه دوره ناصری، کتب و سالنامه‌های دولتی اطلاعات مفیدی در اختیار ما قرار می‌دهند، اما این اطلاعات در میان منابع متعددی پراکنده بوده و

بصورت یک مجموعه منظم جمع‌آوری و مورد بررسی قرار نگرفته است. در پژوهش حاضر سعی بر این بوده است تا کلیه این اطلاعات پراکنده در منابع گوناگون، طی فرایندی علمی و روشمند استخراج، دسته‌بندی و سپس مورد بررسی قرار گیرند. در حقیقت اجرای این پایان‌نامه، استمرار پژوهش پیشینی است که تحت عنوان مناصب و مقامات اداری ایران در اوایل دوره قاجاریه و توسط دکتر هوشنگ خسروبیگی صورت گرفته است.

به منظور پاسخگویی به سوالات تحقیق ضرورت داشت که در آغاز مناصب و مقامات شناسایی و مورد بررسی قرار گیرند بر این اساس پژوهش حاضر چند هدف عمده را پی می‌گیرد از جمله: بررسی ساختار اداری ایران در دوره قاجاریه، بررسی تاثیر ارتباط ایران با اروپا در تحولات ساختار تشکیلاتی ایران عصر قاجار، بررسی عوامل مؤثر بر انتصاب افراد در سمت‌های دولتی از جمله وراثت، ارتباط با دربار و... میزان اهمیت داشتن برخی مشاغل و به حاشیه رفتن بعضی دیگر و دلایل آن در سالهای مختلف و...

برای شرح مناصب اداری ایران دوران مورد نظر، سعی شد با کمک منابع و مآخذ موجود، سرفصل‌های ذیل در نظر گرفته شوند:

۱- اثبات وجود یک منصب یا مقام در این دوره، تعریف مفاهیم و بیان جایگاه سازمانی و اهمیت شغلی منصب در سلسله مراتب اداری، شرح وظایف و اختیارات و ویژگی‌های منصب همچون موروثی بودن، نوع پوشش، جایگاه اجتماعی، نحوه انتصاب و عزل صاحب منصبان، معرفی افرادی که در سنوات مختلف عهده‌دار مناصب بوده‌اند و مأموریت‌های محوله به آنها.

۲- علاوه بر مناصب اداری تشکیلات مرکزی در دارالخلافه تهران، مشاغل دولتی و مناصب حکومتی موجود در شهرها و ایالات نیز مورد توجه قرار گرفت.

تحقیق حاضر نشان داد تقریباً مشابه غالب مشاغل موجود در دستگاه مرکزی، در تشکیلات حکومتی شاهزادگان حکمران ایالات بویژه در ایالت آذربایجان که مقرر و لיעهد بود، وجود داشته است.

۳- در بخش معرفی مناصب و سلسله مراتب آنها، سعی شد تمامی مناصب نظامی، سیاسی، اجتماعی دوره مذکور مورد بررسی قرار گیرد و شمایی کلی از سازمان اداری هر وزارتخانه و سلسله مراتب آن ارائه گردد.

بطور کلی مناصب بررسی شده در این رساله را می‌توان بصورت ذیل تقسیم‌بندی نمود:

۱- مناصب مربوط به تشکیلات دیوانی کلیه وزارتخانه‌ها

۲- مناصب مربوط به تشکیلات اداره داخلی دربار و حرمسرا
۳- مناصب و مقامات مذهبی
۴- مناصب مربوط به تشکیلات اداری ایالات
۵- مناصبی که مربوط به تشکیلات اداری ایران نمی‌باشد ولی به دلیل کاربرد آن در دوره مذکور، معرفی شده‌اند نظیر شارژ دافر، قنسول و...
همچنین در این پژوهش به منظور معرفی کلیه مناصب و مقامات اداری کشور و تعیین جایگاه سازمانی آنها، به ترسیم نمودار تشکیلاتی کلیه وزارتخانه‌ها اعم از وزارت جنگ، دربار، داخله، مالیه، و... پرداخته شده است.
مواردی که در فصل دوم پژوهش حاضر به اختصار مورد بررسی قرار گرفته است شامل مطالب ذیل است:

- ۱- ویژگی موروثی بودن در مناصب اداری
- ۲- زمینه‌ها و عوامل مؤثر در تغییر ساختار اداری کشور
- ۳- وضعیت وزارتخانه‌ها
- ۴- ارائه نمای کلی از هر وزارتخانه
- ۵- شیوه حکومت داری پادشاه قاجار
- ۶- تشکیلات اداری کشور در دوره ناصری و مظفری
- ۷- نحوه واگذاری مناصب و مقامات
- ۸- مناصب اداری موجود در مناطق مختلف کشور

علاوه بر این در تدوین رساله حاضر سعی شده اسامی افراد متصدی مشاغل در هر سال ارائه شود. در برخی موارد در منابع نامی از متصدیان مشاغل برده نشده است.
لازم به ذکر است که نگارنده در ابتدا فقط مقامات و مناصب اداری ایران دوره ناصرالدین شاه قاجار را بررسی نماید اما به دلیل پیوستگی دوره پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار به سهم و نیز کوتاه بودن مدت حکومت مظفرالدین شاه قاجار، به ضرورت هر دو دوره تاریخی ناصری و مظفری با هدف بر شناسایی مناصب و مقامات اداری مورد بررسی و کنکاش قرار گرفتند. از نظر کمی در رساله حاضر حدود ۲۱۵ منصب و مقام اداری مربوط به تشکیلات دیوان سالاری ایران دوره ناصری و مظفری معرفی و بررسی شده‌اند. جهت سهولت مطالعه این عناوین شغلی بصورت الفبایی تنظیم گردیده و نیز در موارد ضروری با استفاده از علائم اختصاری، ارجاعات مورد نیاز داده شده است.

همچنین در تدوین این پژوهش سعی شد از اصلی‌ترین منابع این دوران بهره گرفته شود که در بخش معرفی و بررسی منابع به آنان اشاره خواهد شد. علی‌رغم تلاش فراوان جهت تهیه و تدوین این رساله بصورت جامع و کامل باید اذعان نمود که رساله حاضر خالی از ایراد نخواهد بود. این رساله در سایه الطاف و رهنمودهای شایان استاد عالیقدر گروه تاریخ دانشگاه پیام‌نور جناب آقای دکتر هوشنگ خسرو بیگی که نقش راهنمای پژوهش را بعهده داشته‌اند و استاد مشاور جناب آقای دکتر محمد رضا نصیری تحقق یافته است که امید است حاصل آن گامی هر چند کوچک در راه اعتلای فرهنگ ایران عزیز بردارد.

کبری قاسمی

خرداد ۱۳۹۱

فصل اول

ادبيات تحقيق

۱-۱- مسأله پژوهش:

نهادها، سازمان‌ها و ساختار حکومتی و اداری هر جامعه از جمله آثار حیات اجتماعی و تمدنی آن جامعه محسوب می‌شود. تغییر، تحول و تطور این ساختارها و سازمان‌ها از موضوعات اساسی و جدی در بررسی سوابق تاریخی و تمدن و فرهنگ هر جامعه است.

در این میان ساختار اداری ایران اگر چه در دوره‌های مختلف تاریخی در ظاهر از ویژگی‌ها و کارکردهای مشابهی برخوردار بوده است، لیکن بررسی‌ها نشان می‌دهد سازمان‌های اداری در دوره‌های گوناگون و حکومت‌های مختلف تفاوت‌های بسیاری داشته است. بر اساس پژوهش‌های انجام گرفته این تفاوت‌ها حتی در سالهای مختلف یک دوره تاریخی و یک سلسله حکومتی نیز قابل توجه است و نظام اداری دوره قاجاریه که بخشی از آن در این پژوهش مورد کنکاش قرار می‌گیرد نیز از ابتدا تا پایان شاهد تغییرات و دگرگونی‌های فراوان بوده و از این قاعده مستثنی نیست.

نظام اداری قاجاریه در آغاز با اقتباس از حکومت صفویه شکل گرفت و همگام با توسعه تدریجی بویژه در حوزه روابط خارجی متحمل تحول و تغییر شد و به تدریج هم به لحاظ حوزه عملکرد و هم ساختار اداری گسترش یافت و دگرگون شد.

این تشکیلات بخصوص در زمان ناصرالدین شاه انسجام، سازماندهی و توسعه فراوان یافت. از نظر تعدد تشکیلات و تغییرات، این دوره حائز اهمیت زیادی است. ساختار مزبور نیز با وقوع انقلاب مشروطه و شکل‌گیری نهاد قانونگذاری و تشکیلات کارمند و دولت خود دچار دگرگونی گشت. ما در این پژوهش برآنیم تا مناصب و مقامات اداری ایران دوره ناصرالدین شاه تا صدور فرمان مشروطیت توسط مظفرالدین شاه قاجار با تاکید بر پاسخگویی به سئوالات زیر را بررسی نمائیم:

۱-۲- سئوالات پژوهش:

۱- مهمترین ویژگی‌های ساختار اداری قاجاریه در دوران سلطنت ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه کدامند؟

۲- مهمترین عوامل تغییر در ساختار اداری ایران در دوره ناصری و مظفری کدامند؟

۳-۱ - سابقه و ضرورت انجام تحقیق:

از جمله تحقیقات و کتبی که به بررسی موضوع نظام اداری ایران در دوره قاجاریه پرداخته است می‌توان از پایان‌نامه کارشناسی ارشد دکتر هوشنگ خسرو بیگی با راهنمایی سرکار خانم دکتر منصوره اتحادیه نام برد. در واقع پژوهش دکتر خسرو بیگی جامع‌ترین کاری است که در این زمینه تاکنون انجام گرفته است. در این پایان‌نامه مناصب اداری و نظامی دوره قاجار و جایگاه سازمانی و ویژگی‌های هر یک تشریح شده است. خسرو بیگی در این پژوهش ۵۱۹ صفحه‌ای مناصب و مقامات اداری ایران در اوایل دوره قاجار را به ترتیب الفبا و با ذکر علائم اختصاری و الفبای صوتی خاص، معرفی کرده و به جزئیات و ریشه واژگان، معنا و چگونگی شکل‌گیری آنها و همچنین افرادی که صاحب هر کدام از آن القاب و یا مناصب بوده‌اند پرداخته است. وظایف و اختیارات صاحبان مناصب نیز با دقت بررسی گردیده است. انتشار مقالات وی در برخی نشریات نیز با هدف شناسایی سازمان اداری ایران در اوایل دوره قاجاریه صورت گرفته است. با این حال حوزه مطالعات و پژوهش فوق از آغاز قاجاریه تا پایان حکومت محمد شاه قاجار و در مواردی سالهای اولیه حکومت ناصرالدین شاه است. رساله پیش‌رو به نوعی استمرار کار پژوهشی فوق محسوب می‌شود.

دو جلد کتاب آقای ویلم فلور هلندی با عنوان «جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار» را نیز می‌توان از پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه عنوان کرد، بویژه سه مقاله در جلد اول این کتاب با عناوین «منصب کلانتر در دوره قاجار»، «پلیس در دوره قاجار» و «پلیس بازار در دوره قاجار» از جهت معرفی مشاغل و مناصب تاریخی این دوره حائز اهمیت است.

همچنین کتاب «ایران در دوره سلطنت قاجار» نوشته علی اصغر شمیم، «نظام سیاسی و سازمانهای اجتماعی ایران در عصر قاجار» اثر دکتر ورهرام، کتاب «ایران در دوره سلطنت قاجار» تالیف دکتر علی اصغر شمیم از جمله تحقیقات ارزشمندی است که در موضوع تاریخ قاجاریه نگارش یافته است. بیشتر مطالب فصل ۱۵ کتاب دکتر شمیم به تشکیلات اداری ایران در دوره ناصرالدین شاه قاجار اختصاص یافته است. با این حال تقریباً تمام مطالب آن با استناد به سالنامه اعتماد السلطنه در سال ۱۳۰۶ هـ ق نگاشته شده است و از اینرو نمی‌تواند نشان دهنده سازمان اداری ایران در این دوره بطور جامع باشد.

کتاب «نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران» اثر دکتر ورهرام نیز در فصل سوم خود به سازمان اداری حکومت قاجاریه اختصاص یافته است. مولف در تشریح تشکیلات حکومتی این عصر از سالنامه دولت ناصرالدین شاه قاجار در سال ۱۳۰۰ هـ ق مندرج در کتاب «تاریخ منتظم ناصری» بهره

گرفته و عمدتاً تشکیلات اداری ایران در دوره ناصری را مد نظر داشته و از مناصب و یا تحولات تشکیلاتی غافل مانده است.

منبع دیگری که با هدف معرفی مختصر سازمان‌های اداری ایران تدوین گردیده است، کتاب..... اثر آقای..... تنکابنی است. ایشان تلاش کرده‌اند تمام سازمان‌ها و مناصب اداری دوره‌ها را بررسی نمایند. اما با توجه به اینکه در این پایان‌نامه نگارنده سعی در بررسی عمیق‌تر و دقیق‌تر سازمان‌های اداری دوره ناصری و مظفری داشته‌اند و علاوه بر منابع دست اول، کلیه سالنامه‌های دولتی نیز مورد مذاقه و بررسی قرار گرفته است، کتاب مذکور در پژوهش حاضر چندان کارایی نداشت.

با توجه به موارد مطرح شده، شناسایی سازمان اداری ایران در دوره پیش از مشروطه ضرورت دارد. همچنین وجود تغییرات مداوم اداری در این دوره ضرورت توجه به موضوع را جدی‌تر می‌سازد و همان‌گونه که یاد شده با انجام این پژوهش در ادامه پایان‌نامه کارشناسی ارشد دکتر خسرو بیگی امکان تدوین مجموعه‌ای کامل از مناصب و مقامات اداری ایران در دوره قاجاریه فراهم خواهد شد. به این ترتیب مجموعه مناصب اداری ایران در دوره قاجار پیش از مشروطه این امکان را میسر می‌سازد تا راه برای پژوهشگران سازمان اداری ایران در دوره‌های بعد تا حدودی هموار گردد.

۱-۴- فرضیه پژوهش:

به نظر می‌رسد تعدد تشکیلات، وراثت و شکل‌گیری هیات وزیران از مهمترین ویژگی‌های ساختار اداری دوران قاجاریه در زمان ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار است.

۱-۵- شیوه گردآوری اطلاعات:

اطلاعات اولیه و مبنایی این پژوهش از طریق فیش برداری از منابع معین گردآوری شده است. مبنای کار تعیین مداخل و پژوهش در خصوص هر یک و تدوین فرهنگ مناصب اداری است. در کنار فرهنگ، ساختار مناصب و مقامات اداری ایران در این دوره نیز تدوین گردیده است.

۱-۶- روش تجزیه و تحلیل داده‌ها:

شناسایی و تعیین مداخل، شناخت ارتباط مناصب و جایگاه هر یک به استناد داده‌های مبنا و بر اساس روش تحقیقات تاریخی انجام شده است.

۱-۷- قلمرو تحقیق (زمانی، مکانی، موضوعی):

این پژوهش دوره زمانی ما بین سالهای ۱۲۶۴ تا ۱۳۲۴ هـ ق یعنی دوران سلطنت ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه را در بر می گیرد. مناصب و مقامات اداری و نظامی هم موضوع این تحقیق است.

۱-۸- مشکلات تحقیق:

۱- بررسی مناصب و مقامات اداری ایران دوره ناصری و مظفیری برای اولین بار در ایران در قامت یک پژوهش علمی انجام می گیرد، براین اساس بکر بودن بسیاری از حوزه‌های تحقیق و عدم وجود پیشینه راهنمایی کننده مهمترین مشکل در راه تدوین و نگارش این پایان‌نامه بود.

۲- بررسی حدود ۲۰ جلد آثار تاریخی چاپ سنگی در کتابخانه‌های مجلس شورای اسلامی، کتابخانه تاریخ معاصر حوزه هنری و کتابخانه ملی هر چند مشکل روشی و پژوهشی محسوب نمی گردد، لکن وقت و توان زیادی از نگارنده در یکسال تلاش شبانه‌روزی در راه تدوین این پژوهش گرفت و لذا شاید بتوان عدم دسترسی آسان به بسیاری نسخه‌های منحصر بفرد تاریخی را یکی دیگر از مشکلات تدوین این اثر به حساب آورد.

فصل دوم

بررسی و ارزیابی منابع